

UOT: 071(091)

İslam Qəribli*

MƏHƏMMƏD HADİNİN PUBLİSİSTİKASI "SABAH" VƏ "TƏNİN" QƏZETLƏRİNDƏ

Xülasə

1910-cu ilin yazından 1913-cü ilin payızına kimi İstanbulda yaşayan M.Hadi poetik əsərləri ilə yanaşı, publisistik əsərləri ilə də Türkiyə mətbuatında çıxış etmiş, orada iyirmi beşə qədər məqalə çap etdirmişdir. Bu yazılardan biri "Sabah" qəzetində, səkkizi Şərq dilləri üzrə tərcüməçi kimi çalışdığı "Tənin" qəzetində, qalanları isə "Məhtab" jurnalında nəşr olunmuşdur. Bu yazıda müəllifin "Sabah" və "Tənin"-də çıxan məqalələrindən bəhs olunur.

M.Hadi "Tolstoy və rəkzi-abida" məqaləsində bir yazıçı və şəxsiyyət kimi Tolstoyun böyüklüyündən bəhs etməklə bərabər, rus xalqının öz sənətkarına göstərdiyi hörmət və ehtiramı Şərq xalqlarına nümunə göstərir, şərqiləri qəriblərdən ibrət götürməyə çağırır.

"Türküstan bir nəzər", "Xivədə asari-intibah", "Qafqaz xatirələri", "Düçünüyorum" məqalələrində türk və müsəlman dövrlərindəki səfəlat, tənəzzül, qanunların işləməməsi, maddi və mənəvi gerilik kəskin şəkildə təndiq olunur.

"Rusiyada mətbuat" məqaləsində otuz milyona yaxın türk-müsəlmanın yaşadığı Rusiya imperiyasında türkdilli mətbuatın acınacaqlı vəziyyətini şərh edən M.Hadi "Şərqlə bir sitarəyi-ədəbin üful", "Ömər Xəyyam" məqalələrində ədəbiyyatşünas alim kimi çıxış etmiş, Ə.Talıbov və Ö.Xəyyam haqqındakı fikirlərini oxucuları ilə bölüşmüşdür.

Bela bir nəticəyə gəlinmişdir ki, M.Hadi "Sabah" və "Tənin" qəzetlərində nəşr etdirdiyi ictimai-siyasi, ictimai-ədəbi-elmi mövzularda yazdığı məqalələrində milli ruhun dirçəlişinə, türkçülük dünyagörüşünün formalaşmasına yardimçi olmuşdur.

Açar sözlər: islahat, millətin gələcəyi, mətbuat, İslam hökumətləri, azadlıq, həmrəylik, yenilik və köhnəlik

Giriş. Məhəmməd Hadinin həyat və yaradıcılığının müəyyən dövrü Türkiyə ilə bağlıdır. O, üç ilə yaxın İstanbulda yaşamış, oradakı bir çox qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmişdir. Müəllifin İstanbul mətbuatında çıxan əsərləri zamanımıza qədər sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu məqalədə həmin əsərlərin bir qismi – "Sabah" və "Tənin" qəzetlərində nəşr olunan publisistik əsərlər tədqiqata cəlb olunaraq onlara münasibət bildirilir.

1909-cu il oktyabr ayının 12-dən Bakıda Haşım bəy Vəzirovun redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Səda" qəzində çalışan və orada bir çox şeir və məqalələrini nəşr etdirən "doğma və-tənində özünü zülmət içində boğulan bədbəxtlərdən sayan M.Hadi N.Kamal və T.Fikrətin və-tənində azadlıq günəşi altında yaşayacağını zənn eləyib 1910-cu ilin yazında İstanbulla getdi" [1, s.191].

M.Hadi İstanbulla gedənə qədər artıq Azərbaycan mətbuatında Türkiyə mövzusunda

bir çox poetik və publisistik yazılar çap etdirdiyindən, ən əsası onu yaxından tanıyan, yüksək dəyər verən və Türkiyədə böyük nüfuz sahibləri olan Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu İstanbulda olduqlarından M.Hadi üçün orada iş tapmaq problem olmandı. O, tezliklə həmin illərdə Türkiyədə məşhur olan və Tofiq Fikrətlə Hüseyn Cahidin çıxartdığı "Tənin" qəzetində Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsində çalışmağa başladı.

M.Hadi "Tənin" qəzetində çalışdığı zaman Bakı ilə əlaqələrini üzümür, "Ədəbiyyat müştəqlarına bir bəşərə", "İstanbul məktubları" məqalələrini və "Bir iştikayi-möhriq" şeirini "Səda" qəzetində "Tənin" qəzetəsi mühərrirlərindən Ə.M.Hadi" imzaları ilə dərc etdirir [2, s.333].

1913-cü ilin iyun ayına, yəni sədrəzəm – baş nazir Mahmud Şövkət paşanın İstanbulun Bəyzid meydanında sui-qəsd nəticəsində öldürülməsinə qədər İstanbulda yaşayan, əsərləri-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru.

ni orada çıxan "Sabah", "Tənin", "Məhtab", "Rübüb", "Şəhbal" kimi mətbuat orqanlarında nəşr etdirən M.Hadi sui-qəsdə şübhəli bilinərkən Salonik adasına sürgün edilir. Bir müddət orada yaşayan M.Hadi şəxsiyyəti müəyyənləşdirilib suyi-qəsdə iştirak etmədiyini bilindən sonra İstanbula qayıtlar, oradan da gəmi ilə vətəndaşı olduğu Rusiyaya göndərilir. Çox acınacaqlı bir vəziyyətdə vətəninə qayıdarkən Odessa şəhərində başına gələn bir hadisəni "İqbal" qəzetində çap etdirdiyi "İzhari-təşəkkür" adlı yazısında belə təsvir edir: "Türkiyədən övdətində Odessaya uğrarkən həmin şəhərin sakini Şirvanın mülbəran və tüccarından olan Məşadi Məhəmməd Əliyev cənnətləri insanlığın ortaya vaxt edib bildiyi məhəbbətin ən səmimi dərcəsi ilə mənə ikram etdikləri kimi, müvafiqi-maddiyyətdə də dəxi bulunduqlarından qəzetənin vasitəsi ilə kəndilərin əzi-şükran etməyi rica və iştirah ediyorum" [3]. Beləliklə, M.Hadi 1913-cü ilin axırlarında gəlib Bakıya çıxa bilir.

Məhəmməd Hadi "Tənin" qəzetində Şərq dilləri üzrə tərcüməçi vəzifəsində çalışmaqlla yanaşı, publisistik və poetik əsərlərini də İstanbulda çıxan qəzet və jurnallarda dərc etdirmişdir. Ədəbiyyatşünaslığımızda onun Türkiyə mətbuatında çıxan "Tofiq Fikrət bəy" və "İstifham" şeirləri istisana olmaqla, haqqında ətraflı danışılmamışdır.

Əlimizdə olan materiallardan belə anlaşıqlı ki, M.Hadi Türkiyə mətbuatında daha çox publisistik yazılarla çıxış etmişdir. M.Hadinin "Türküstanə bir nəzər" adlı məqaləsinin "Tənin" qəzetində dərc olunan ilk əsəri olduğu nəzərə alsaq ("Tənin" qəzeti, 19 mart 1327-ci il (1 aprel 1911-ci il), № 926), deyə bilərik ki, onun ilk məqaləsi hələ "Tənin"də işləməmişdən xeyli əvvəl, 30 noyabr 1910-cu ildə "Sabah" qəzetinin 7613-cü nömrəsində dərc olunmuşdur.

"Tolstoy və rəkzi-lev" adlanan bu məqalə [3] dəhi rus yazıçısı Lev Nikolayevič Tolstoyun (9 sentyabr 1828 – 20 noyabr 1910) vəfatı münasibəti ilə qələmə alınmış və ədəbin

ölmündən on gün sonra Türkiyə oxucularına təqdim olunmuşdur.

L.N.Tolstoyun ölümlə xəbərini dərin hüznələ qarşılayan, onu böyük insan, nəhəng yazıçı adlandıran müəllif yazır ki, "bu ədəb, yalnız rusların deyil, bütün alomi-insaniyyətin möhsulü-nadirəsindəndir... Tolstoy ümumən insanların mali-müştəri olan dihuati-ədəbdən olduğundan dolayı, adam (yoxluq, ölüm) olması hər bir məmləkətdə mövcubi-məhzuniyyət olmuşdur" [4].

Tolstoy "bir şairi-xəyalpərəst deyil, ciddiyyətdə məftun, haqiqətpərəvər bir mühərri-i-ziqitidar" adlandırın M.Hadi onun böyüklülünü ən çox hər şeydə sadəlik, təbiiyyət aramığında və "cəlpərəst" olmağında görür və yazır: "Tolstoy süslü, sıcaq və rahat kəşənlərin sinayi-saadətində yaşayan, fütqarın üsuli-məişətindən bütübütün cahil ikən, xaməranı-xəyal olan mühərri-rlə takimindən deyildi. Biləks köylülər arasında yaşamaqla səfahəti-həyatlarını tədqiqati-muşikəfanədən keçirdikdən sonra yazanlardandı. Ömrünün qismi-ə-zəmini həyati-sayənədən imrar etmiş olan mütləvəffa çifl sürər, əməllilik edər, ayaqqabıları tikər, əlbisə yamardı" [4].

Məqalədə qoyulan əsas məsələ L.Tolstoyun həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verməkdən ziyadə, rus xalqının və digər Avropa millətlərinin öz sənətkarlarına verdiyi qiyməti göstərmək və bu kimi işlərdən Şərq xalqlarının da ibrət götürmək arzusunı bildirməkdən ibarətdir. "Sən əy səməyi-dəhanin sevimli siması" – misrası ilə başlanan üç bəndlik şeiri də məqaləyə daxil edərək L.Tolstoy vəsf edən M.Hadi oxucuların diqqətini mühüm bir məsələyə yönəldir: Dövlət Dumasının iclasında L.Tolstoyun xatirəsinə əbədiləşdirilmək üçün layihə müzakirə olunmuş, Tolstoy aid Yasnaya Polyana malikanəsində ədəbin məqbarəsinin yaradılması ilə bərabər, ona Moskovada möhtəşəm bir abidə, heykəl ucaltmaq məsələsi nəzərdən keçirilmişdir. Rusiya mətbuatına istinadən müəllif yazır ki, bu məsələləri həll etmək üçün ianə dəftəri açılmış, ayrı-ayrı şəxslərlə yanaşı, hökumətin də yüz min rubləlik bir məbləğlə ianə toplanışında iştirakı nəzərdə tutulmuşdur.

"Tolstoy haqqında milləti tərəfindən ibraz edilən bu təşəbbüsü – qədirşünasənəyi nəql

edən satirləri oxurkən qayət müteəssir olan" müəllif təəssüf edir ki, "naamlarından başqa bir abidlərləri, nasli-axirə nəşaidi-iftixar oxuyacaq əsərlərindən başqa təmsali-xatirəli olmayan" Sadi, Firdovsi, Nizami və s. bu kimi böyük sənətkarların xatirəsinə əbədiləşdirmək nə müsləman xalqlarının, nə də müsəlman ölkələrinə rəhbərlik edənlərin yadına düşmür.

M.Hadi Azərbaycan mətbuatında çıxan məqalələrdə olduğu kimi, Türkiyə mətbuatında çap etdirdiyi publisistik yazılarında da Məsəlman Şərqişində baş vermiş məsələlərin şərhinə böyük önəm vermiş, Şərq ələmini bürüyən əlmisizliyi, cəhəlləti, insanın hüquqlarını ələndən ələn mühtəti qamçılamaqdan çəkinməmişdir. O, "Türk dünyasının durumunu heç dikkət merkezinə bulundurmuş və yazılarında sikkə konu etmişdir. Özellikle Orta Asiya və Rusiyada yaşayan türklərin sorunlarını dile getirdiyi və toplumun bu sorunlara qarşı həssasiyyətini təmin etməyə çalışdığı görülür" [5, s.178]. "Türküstanə bir nəzər-l" adlı məqalə [6] də bu sıradan olan əsərlərdəndir. "Buxarada başlanan islahat münasibəti ilə" epiqrəfi ilə yazılan məqalədə Türküstanın şərafli keçmişinə nəzər salıb indiki halını çox fəna olduğunu bildiren, vaxtilə elm mərkəzi olan Buxaranın hazırda bir xarabazara, fəlakət yuvasına döndüyünü söyləyən müəllif hesab edir ki, bunun başlıca səbəbi dövləti idarə edənlərin bacarıqsızlığıdır, şərafli keçmişinə yiyə durmasındadır, ümumi mənafeyi şəxsi istəklərinə qurban verməsindəndir. Türküstanə rəhbərlik edən Əbdüüləhəd xanlar kimi "gecəgündüz zövq və səfadan vaxt bulamayan" rəhbərlərin ucbatından vaxtilə elm və mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Buaxarada hazırda "məktəb və mədrəsə namına layiq ola biləcək bir məssəsiyati-əlməyi mövcud olmadıqı kibi, mətbuat namına da heç bir şey mövcud deyildir" [6].

Buxarada böyük islahatlara ehtiyac olduğunu bildiren müəllif ümid edir ki, Əbdüüləhəd xanın ölmündən sonra hakimiyyət başına gələn Buxaranın təze əmiri düşünülüş addımlar atacaq və başladığı islahatların sayəsində ölkəni səfələndən qurtarmağa çalışacaqdır.

M.Hadinin "Şərqdə bir sitarəyi-ədəbin üfulu" məqaləsi [7] həyatının "qismi-ə-zəmini mücahidəti-təhrirəyə və məhəbbəti-vətəniyyəyə uğrunda ifna edən, kor millətinə bir nigahi-intibah baxış etmək əməli-mübbəccəli ilə iki gözlərini fədanə çəkinməyən və Türk nəslə-nəcibindən bulunan Əbdürrəhman Naccarzadə Talibovun vəfatı münasibəti ilə qələmə alınmışdır.

Ə.Talibovun Azərbaycan türklərindən olub Təbrizdə doğulub boya-başca çıxdığını, burada fars və ərəb dillərində sistemli təhsil aldığı, sonralar Rusiyaya hicrət edib Dağıstanın Teymurxanşura şəhərində yaşadığını, həm etibarlı iş adamı, həm də "Kitabi-Əhməd və ya Səfinəyi-Talibi", "Məsəuilül-həyat", "Nuxbəyi-Sipehri", "Pəndnamə", "Hikməti-təbiyyə", "Məsəlkül-Möhsinin", "Tərix-i-Nəbavi", "Düsturi-dəriş-şura", "Risaləyi-Marko" və sairə əsərlərini müəllifi kimi tanıdığını bildiren M.Hadi ondan bir şair kimi də bəhs etmiş, iki qəsdəsindən nümunə gətirməklə onun vətənpərvər və millətsevər bir yazıçı kimi karakterizə etmişdir.

"Xivədə əsəri-intibah" adlı məqalədə [8] "əslərəcə bir həyati-inzivi-pərəvəranə içində yaşayaraq şahidi-mədəniyyətlə bir türlü kəsbiləft edəməyən Xivə islam əmirliyində" yavaş-yavaş intibah işlərini görülməyə başladığını bildiren müəllif qeyd edir ki, əmirliyin yollarını abadlaşdırılması, uçulmuş, dağılmış körpülərin təmiri ilə yanaşı, məktəb və mədrəsələrin, mədəniyyət ocaqlarının da açılmasına diqqət yetirilməlidir. Çünki millətin salamatlığı və gələcəyi yalnız mədəniyyətdə deyil, həm də, bəlkə, ondan da çox mənafeyyatla ilgilidir.

M.Hadinin "Rusiyada mətbuat" adlı məqaləsində [9] Rusiyadakı İslam mətbuatı haqqında məlumat verilməmişdir. "Əyyami-axirədə gərək Qafqaziya və Türküstan, gərək Rusiyaya təbii biladi-sairəyi-İslamiyyətdə türklərin ilum və maarif işləri acınacaq bir hala gəlməmişdir. Hökuməti-mətbu'alarına qarşı sədaqətdən və quzu kibi bir itaətdən başqa heç bir günahları olmayan iyirmi yeddi – otuz milyon bir kütləyə-əziminin məkatibi, mətbuatı, nəşri-maarif cəmiyyətləri, vəhsəsil, bu millətin təvri-əfkar və biləndi-ıdrakına xadim olacaq hər türlü vasitə-i-mədəniyyəsi qapadılır, ərəbbi-irşad ya Sibiriyaya nəfi, yaxud ictimaiyyəti və qeyri-ictimaiyyəti olaraq vətəninə tərkə məcbur edilyorlar" [9] cümlələ-

rinin yer aldığı bu yazısında müəllif son zamanlara qədər Həştərxanda çıxan "İdil", "Bürhanitərəqqi", Bakıda çıxan "Yeni Füyuzat", "Şəhab-i-saqib", "İsıq", "Səda" və "Yeni həqiqət" in adlarını çəkmiş və təassüflə qeyd etmişdir ki, "Axırən varid olan mə'lumata görə hökumət tərəfindən icra edilən təhriyyəti nəticəsi olaraq "Yeni Füyuzat", "Şəhab-i-saqib", "Səda" və "Yeni həqiqət" gazetaları qapadılmış, hey'ət-həriyyəti və müdiriyyəti bulunan Əhməd Kamal, Həşim bəylərlə Əli Paşa, Məhəmməd Sadiq, Əli Abbas, Cəfər Bünyadzadə və Əbdürrəhman əfəndilər həbs edilmişlərdir" [9].

XX əsrin əvvəllərindəki oyanışa önəm verib hazırkı vəziyyəti geriye atılmış addım kimi dəyərləndirən M.Hadi "Qafqaziya xatirəti" məqaləsində yazır ki, "asrlardan bəri gözəz bir həyat, dilsiz bir mövcudiyət, qulaqsız bir mühit içində yaşayıraq yekdiqlərlə bütünlük biganə olan qaradaşlar artıq anlaşımaya, bilisməyə başlamışlardı. Artıq müsəlmanlar da iyminci əsrə, əsri-mədəniyyətə yaxıcaq adam olmaq üçün çalışıyorlardı" [10]. Bir neçə il bundan əvvəl "yarım milyon rublə sərfiyə Bakıda məktəbi-nisvan tə'sis etmiş" Hacı Zeynalabidin Tağıyev, "məktəblər güşad edib Türkiyədən müəllim cəlb edən Murtaza Muxtarov" və digər həmyətməndlər millətin tərəqqisi üçün paralar sərf edib, Qurani tələmə ehtiyatı, "Həyat", "Füyuzat" və "Təzə həyat" kimi mətbuat orqanlarını maliyyələşdirirdilər. İndi isə vəziyyət bütönlük dəyişib. Qəzətlər əksəriyyəti qapanmış, millətin parası, yardımını ilə açılan məktəblər bağlanmış, və "dəmək ki, Qafqaziya bu gün əvvəlki vəz'is-sükundurami təknmiş, bir məqbərə kəsvəsinə bürünmüşdür. Qırxa qədər çıxan qəzətlərdən bir-iki qalmış. Onlar da heç!... İnsan mədəniyyəti-hazirənin bu qədər cəbr və təzyiğini, maniyə-hüquq və hüriyyəti oluşunu gördükçə kəndi-kəndinə soruyor: Əcəba, qürünü-vüstadını mı (orta əsrlərdə – İ.Q.) yaşayıyoruz?" [10].

Şərq dövrlərindəki nizamsızlığın törətdiyi faciələr əsərlərində təkrar-təkrar müzakirə obyektinə çevirən, başarı və insanı qanunlarla idarə olunanmayan monarxist rejimlərin gec-tez dağılacığını qətiyyətlə söyləyən M.Hadi Qəribin Şərq yənlilik inhisarçılıq və işğalçılıq siyasəti-

nə qarşı çıxır, bu zahiri adı dostluq, əslində düşmənçilik olan siyasətini ifşa etməkdən çəkinmirdi. "Düşünüyorum" adlı məqaləsində [11] adı müstəqil olsa da, müstəqil siyasət yeritməyə cəsarət və hünəri olmayan Məraşeq dövlətinin durumundan, dağılımaq, parçalanmaq, müstəqilliyini itirmək təhlükəsində bəhs edən müəllif bunun səbəbini ən çox müsəlman dövlətlərinin pərakəndəliyində, birləşib bir-birlərini müdafiə edə bilməməsində, ölkə rəhbərlərində vətən məhəbbətinin olmamasında görür.

"Sair İslam hökumətlərinə endirilən zər-bəyi-ehitirasat bu gün də Fəsa endirilmək istəniliyor. Qoca bir İslam hökumətinin bu halına acımamaq qabil deyildir" [11], – yazan müəllif qeyd edir ki, yaşamaq və ağuşunda yaşadığın vətəni yaşada bilmək üçün qüvvət, "qüvvəti istehsal edə bilmək üçün qanuni-həyatı bütün çapaqlığıyla bilməyə çalışmaq lazımdır. Başqa çarə yoxdur. Bir, Həyatı-cahilə və qayılı içində sürüklənən əqvam və milətlə şayani-izmihlədir, ölməlidir.... Qəvəlinin zoifləri əzması, çeynəməsi qədar təbii bir şey olmaz! Bir qanun ki, onun görünməz, fəqət pək açıq yazılarında yalnız "insan" namı verilənlə deyil, bütün kainati-mövcudiyəti istinbatı-həqiqət (həqiqəti kəşf etmə, nəticə çıxarma – İ.Q.) etmişdir" [11].

Müəlliflərin göstərir ki, Şərq klassikləri içerisində M.Hadinin rəğbət bəslədiyi, yaradıcılığından bəhrələndiyi və əsərlərini tərcümə etdiyi sairələrdən biri Ömər Xəyyam (1048-1131) olmuşdur. Maraqlı orasdır ki, M.Hadi yalnız Ö.Xəyyamın rübailərini tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, Türkiyədə yaşayarkən (1911-1913) onun həyat yolu və yaradıcılıq dünyası barədə ətraflı bir məqalə yazaraq İstanbulda çıxan "Tənin" qəzetində çap etdirmişdir [12]. Bu yazını Ömər Xəyyamın Türkiyədə və Azərbaycanda öyrənilməsi sahəsində ilk addımlardan biri də hesab etmək olar.

Ömər Xəyyamı "ədəbiyyati-islamiyyənin ən bənam, ən azadəkəlam simalarından" hesab edən M.Hadi müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək belə qənaətə gəlir ki, Ömər Xəyyam hicri tarixinin beşinci əsrinin ortalarında yaşamışdır. Ö.Xəyyamın təhsil illəri, tələbə yoldaşları, yaqam tarzi, əsərləri barədə məlumat verən müəllif təəssüflə qeyd edir ki, Çingiz xanın İra-

na hücumu əsnasında bir çox qiymətli kitablarla bərabər, Ö.Xəyyamın da əsərləri yandırılmış, təsadüf nəticəsində "Rübaiyyati-Xəyyam" və astronomiyadan bəhs edən "Zici-Cəlalii" əsərləri qurtula bilmisdir..." [12].

Ö.Xəyyamı "kainati-həyatə bəddin bir gözülklə baxan bu sair-i-həkim" adlandırın M.Hadi onun rübailərinin üçünlük farsca mətnini və nəslə tərcüməsini verdikdən sonra mütafəkkirin son şeirlərindən bəhs edir. M.Hadi qeyd edir ki, Ö.Xəyyamın əsərləri Osmanlı türkcəsinə və Azərbaycan dilinə tərcümə edilib yayılmasa da, İsgəndəriyyə, London, Paris, Berlin və Hollandiya kitabxanalarında mövcuddur. Müəllif daha sonra bildirir ki, "Xəyyamın "Rübaiyyatı" Avropa lisanlarına tərcümə olunaraq sairin milali-mütəməddinə tərəfindən tanınmasına səbəb olmuş və "bu cümlədən olmaq üzərə "Cəbr və müqabilə" kitabı fransızcaya tərcümə olunmuşdur" [12].

Ö.Xəyyamın farca şeirləri ilə yanaşı, ərb-cə də şeirlərini olduğunu qeyd edən və bunlardan birinin tərcüməsini verən M.Hadi bildirir ki, "Şair son nəfəsi-həyatında şu sözü də söyləmişdir: Allahummə inni arəbitüka əla məbləğil-imkanil! (Ey mənim Rəbbim, dərəcəyi-idrakımın imkanı erdiyi qədər səni tanıya bildim.)" [12].

"Millət düşüncələri" məqaləsi [13] "Türk dərəcəyi" məclisinin üzvlərindən Ayaz İshaqi əfəndinin "Tənin" qəzeti səhifələrində dərc olunmuş bir məqaləsindən bəhrələnməklə yazılmışdır. Ayaz əfəndinin məqaləsinə istinadən müəllif belə bir fikirdədir ki, Rusiya müsəlmanlarından olan tatarlar da "mühərririnin seyhəyi-ağlamağı ilə qımıldandı, asari-həyat və mövcudiyət göstərdi. Bu intibahın başlıca səbəbi heç şübhə yoxdur ki, Tatarstanda ələfdən Şəhabəddinlər, Nasirilər və xələfdən kəndiləri kimi atiyi-milləti düşüncəni mütafəkkirini-istiqlal olmuşdur" [13].

ƏDƏBİYYAT

1. Əziz Mirəhmədov, Məhəmməd Hadi. Bakı, "Vəziqə", 1985.
2. İslam Qəribli. Məhəmməd Hadi və mətbuat (1905-1920). Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
3. Məhəmməd Hadi. "İzharı-təşəkkür". "İqbal" qəzeti, 19 fevral 1914-cü il, № 582.
4. Qafqaziyalı Məhəmməd Hadi Şirvani. Tolstoy və rəzi-abido. "Sabah" qəzeti, 30 təşrin-i-sani 1910 (17 təşrin-i-sani 1326), № 7613.

Məqalənin sonrakı səhifələrində təkcə tatarların deyil, Rusiyada yaşayan digər müsəlman xalqlarının da millətə xidmət üçün mətbuatı əsas vəsifə hesab eddiklərini qeyd edən müəllif yazır: "Tatar ədabi-ədəbiyyatında şəhəblər parlıyor, Kırım zəminində İsmayıl bəylər Əfqar və amali-millətə "Tərcümən" oluyorkən, Qafqaziya dağları da əksi-sodasız qalmıyordur; burada da ələfdən tiyatronəvisi-şəhər Mirza Fətəli, "Əkiqət" qəzetəsi sahibi Həsən bəylər millətin mənaviyyatına intibah və tayaqız toxumları əkilər duruyordular. Xələfdən isə Hüseyinzadələr, Əhməd Ağayevlər, Faiqlar, Mirza Cəllilər rəhbəzari-qeyroflarına dikilən bütün müşkülətə rəğməni eyni yolu təqib ediyor, eyni vəzəifi-irşadiyyəyi ifa eyliyorlardı" [13].

Əsərdə daha çox eyni verilən məsələlərdən biri də elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi probleminin qaradılması və noticədə vaxtilə təcəddüfpərvərlərin qətlinə fərman verən köhnəfikirlərin məğlubiyətinin ləbüd olması qənaətinin gündəmə gətirilməsidir. Maqalədə oxuyuruq: "Səhnəyi-nəvvəri-həqiqətdə övləmin bir sayoyi-girişən olduğunu anlayanlar hər türlü vəsətdən istifadəyə qalxışdılar. Təcəddüfpərvərinin təkfi-rinə – müşahidətdə yanılmıyor isəm – qətlinə qədər belə vardılar. Sonunda haqq və həqiqətin ehtəzi-müzəffəriyyəti edəcəyi təbii idi. Bu müzəffəriyyəti yavaş-yavaş parladı. Və hala da parlayıb duruyor" [13].

Nəticə. M.Hadinin "Sabah" və "Tənin" qəzetlərində çap olunmuş məqalələri barədə fikirlərimizi yekunlaşdırarkən, belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir yazıçı, jurnalist, mütafəkkir sənətkar olaraq o, qələmin müqəddəs vəzifəsini millətə, bəşəriyyətə xidmətdə görmüş, istər siyasi-ictimai, istərə də ədəbi-elmi mövzularda yazdığı məqalələrində milli ruhun dirçəlişinə, türksülük dünyəgörüşünün formalaşmasına yarıdıcı olmuşdur.

5. Mehdi İsmayilov. Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hədi. Həyatı, sənəti, əsərləri. Ankara, "Ötügen", 2011.
6. Məhəmməd Hədi. Türkünə bir nəzər. "Tənin" qəzeti, 01 nisan 1911 (19 mart 1327), № 926.
7. Məhəmməd Hədi. Şərqlə bir sətəyi-ədəbin üfö. "Tənin" qəzeti, 05 nisan 1911 (23 mart 1327), № 930.
8. Məhəmməd Hədi. Xivədə əsəri-intibah. "Tənin" qəzeti, 08 nisan 1911 (26 mart 1327), № 933.
9. Məhəmməd Hədi. Rusiyada mətbuat. "Tənin" qəzeti, 13 nisan 1911 (31 mart 1327), № 938.
10. Məhəmməd Hədi. Qafqaziya xətiratı "Tənin" qəzeti, 28 nisan 1911 (15 nisan 1327), № 953.
11. Məhəmməd Hədi. Düşünüyürəm. "Tənin" qəzeti, 1 may 1911 (18 nisan 1327), № 956.
12. Məhəmməd Hədi. Əmər Xəyyam. "Tənin" qəzeti, 18 həziran 1911 (5 həziran 1327), № 1004.
13. Məhəmməd Hədi. Millət düşüncələri "Tənin" qəzeti, 22 həziran 1911 (9 həziran 1327), № 1008.

MUHAMMAD HADI'S PUBLICISTICS IN THE NEWSPAPERS "SABAH" AND "TENIN"

Summary

Living in Istanbul from the spring of 1910 to the fall of 1913, M.Hadi took part in the Turkish Press with his poetic and publicistic works and published twenty-five articles. One of this works was published in the newspaper "Sabah", eight in the newspaper "Tenin" in which he worked as a translator of Oriental languages and others in the journal "Mehtab". In this article is dealt with author's articles published in "Sabah" and "Tenin" newspapers.

M.Hadi talked about the greatness of Tolstoy as a writer and identity in his article "Tolstoy and rekzi-abide", showed an example the respect and esteem of Russian people for their master to the Eastern people and called on orientologists to take a lesson from westerners.

In the articles "A view to Turkustan", "Asari-intibah in Khive", "A memory of Caucasus", "I am thinking" is sharply criticized the misery, decline, lack of laws, material and moral backwardness.

In the article "Press in Russia" M.Hadi talked about the miserable situation of the Turkic language Press in Russian Empire where about thirty million Turkish-Muslims live. In his articles "Sitareyi-edebinful in the East", "Omer Khayyam" he acted as a literary scholar and shared his thoughts about A.Talibov and O.Khayyam with readers.

It was concluded that M.Hadi helped to the revival the national spirit and the formation of the Turkic worldview in his socio-political and literary-scientific articles published in the newspapers "Sabah" and "Tenin".

Key words: reform, the future of the nation, press, Islamic governments, freedom, innovation and antiquity

ПУБЛИЦИСТИКА МУХАММЕДА ХАДИ В ГАЗЕТАХ «САБАХ» И «ТАНИН»

Резюме

Проживая в Стамбуле с весны 1910 по осень 1913 года, М.Хадид, наряду с поэтическим творчеством, выступил в турецкой печати примерно с 25 публицистическими статьями. Одна из них помещалась в газете «Сабах», 8 статей в газете «Танин», в редакции которой он работал переводчиком по восточным языкам, и остальные были напечатаны в журнале «Махтаб». В данной статье говорится о статьях в газетах «Сабах» и «Танин».

В статье «Tolstoy və rəkzi-abide» М.Хадид, наряду с представлением величия Л.Толстого как писателя и личности, приводит факт уважения и почитания русским народом своего художника как образец для восточных народов, призывает восточных людей учиться этому у Запада. В статьях «Türkünə bir nəzər» («Взгляд на Туркестан»), «Xivədə əsəri-intibah», «Qafqaz xətiratı», «Düşünüyürəm» он резко критикует невежество, упадок, неисполнение законов, материальную и моральную отсталость. В статье «Печать в России», описывая удручающее состояние тюркоязычной публицистики 30-миллионного мусульманского населения русской империи. М.Хадид в статьях «Sitareyi-edebin üful» и «Əmər Xəyyam» выступает как учёный литературовед. делится с читателями размышлениями об О.Хаййаме, А.Тальбове.

Автор статьи приходит к заключению, что М.Хадид своими, будь то на общественно-политические или литературно-научные темы, статьями в газетах «Сабах» и «Танин» способствовал формированию пробуждения национального духа, тюркского мировоззрения.

Ключевые слова: преобразование, будущее нации, публицистика, исламские власти, свобода, солидарность, новаторство и консерватизм